

ERZİNCAN CÂMİ VE MESCİDLERİ, 1690-1730

*Yrd. Doç. Dr. Kenan Ziya TAŞ**

Doğu Anadolu'da Fırat (Kara-Su), nehrinin yukarı havzasında yer alan Erzincan, aynı anda anılan geniş ovanın ortasında yer alır. Erzincan, yüksek dağ silsileleri sayesinde şiddetli soğuklardan korunan verimli bir ovanın merkezini ve çok çeşitli mühim yolların düğüm noktasını teşkil eder.¹

Erzincan şehri bilinen tarihi itibariyle hep bu coğrafi mekânda yer almış ve bugünkü söylenişine benzer bir şekilde adlandırılmıştır. Burada hemen şu açıklamayı yapmakta yarar var: Tarih içinde geçirdiği depremler yüzünden şehir birkaç kere yer değiştirmek durumunda kalmış ama bu yer değiştirme esas zemini muhafaza etmek şartıyla bir iki kilometrelik kaymalar gibi kısa mesafelerle sınırlı kalmıştır.

Bu coğrafi mekân içinde Erzincan'ın tarihi çok eski devirlere gider². Uzun yıllar boyunca İran ve Roma İmparatorluklarının rekabet sahasında kalan, bazen bu iki devlet arasında yerli küçük hükümetlerin hakimiyetleri altına giren Erzincan, 7. asır başında Sasani istilâsına uğramış, daha sonraları Bizans hakimiyetine girmiştir. Ancak bu tarihten sonra İslâm ordularının hücumuna uğrayan Erzincan, İslâm Devleti (Dört Halife, Emevi, Abbasi devirleri) ile Bizans arasındaki tampon bölgede yer almıştır. Nihayet 1071 tarihindeki Malazgirt savaşından sonra Alp Arslan'ın kumandanlarından Mengücek Gazi tarafından fethedilmiştir. Oğuzlardan Bayat, Alka-

* Dicle Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

1. Besim Darkot, Erzincan, İA., C.4, s.339; Erzincan İl Yıllığı 1967, s.63-72, Ankara, 1968.

2. Erzincan'ın siyasi tarihi hakkında daha geniş bilgi için: Ali Kemalî (Aksüt), Erzincan Tarihi Tarihî Coğrafi İçtimâî Etnografi İdarî İhsâî Tetkikat Tecrübesi, İstanbul, 1932; Tahir Erdoğan Şahin, Anadolu'nun Tarihi Akışı İçerisinde Siyasi Ekonomik Sosyal ve Kültürel Açından, Erzincan Tarihi, Erzincan, 1985-1987, 2 cilt.

evli, Karaevli, Salur ve Kayı boylarının iskânı neticesinde büyük ölçüde türkleşmiştir. Mengücek, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Eratna, Kadı Burhaneddin, Mutaharten, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu gibi devletlerin hakimiyetleri altına girip çıkan Erzincan, 1517 yılındaki Çaldıran savaşından sonra kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bütün bu devirlerden az veya çok bir takım izler taşıyarak günümüze kadar gelmiştir.

Tanıtıcı mahiyetteki bu kısa bilgilerden sonra konunun amacı ve sınırlarını şu şekilde ortaya koyabiliriz: Geniş muhtevalı başka bir çalışmanın yürütülmesine bağlı olarak yapılan bir araştırma sırasında, Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Hurufat Defterleri'nden 1690-1730 (H: 1102-1142) yılları arasına ait 1096, 1098, 1140, 1142, 1143, 1144 nolu 6 tane defterden Erzincan'daki câmi ve mescidler tesbit edilmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan belgeler arasında mühim bir yer tutan Hurufat Defterleri takriben Hicrî 12. yüzyıl başlarında (Milâdî 1788 tarihi ve daha sonraları) tutulmaya başlanmıştır. Kaza esasına göre tutulan bu defterlere kadılarından gelen her türlü tayinle ilgili belgeler özet olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla dönemleri için her bakımdan mühim birer tarihi kaynaqlardır³.

Bu tarihler arasının seçilişinin sebebi ise şudur: Erzincan tarih boyunca devamlı depreme maruz kalmış bir şehirdir. Öyleki şehirlerin ünvanı verilirken -muhtemelen bu halinden mülhem- Erzincan'dan Dârü'n-Nasr (yardıma mazhar şehir) olarak bahsedilmektedir⁴. Herhalde bunu Dârü'z-Zelzele (Deprem Şehri)'ye tebdil etmek daha isabetli olurdu. Bu ifadeler depremin, şehrin tarihinde ne kadar mühim ve belirleyici bir rol oynadığını göstermek maksadıyla kullanılmıştır.

Yazılı kaynaklardan şimdiye kadar tesbit edilebildiği kadarıyla 964 senesinden başlamak üzere günümüze kadar -şiddetli olarak kabul edilen- 37 deprem meydana gelmiştir⁵. Buna göre kaynak

3. Hurufat defterleri hakkında diğer bilgiler için bu konuda bir belge neşri özelliği taşıyan şu esere müracaat edilebilir: Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler* (Anadolu), Ankara, 1988.

4. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, s.688.

5. Bu depremler ve meydana getirdiği hasarlar hakkında daha geniş bilgi için bakınız: *1992 Erzincan Zelzelesi*, Ankara, 1992, s.9-12.

olarak zikrettiğimiz Hurufât Defterleri'nin tekâbül ettiği dönem, birbirini takip eden iki deprem arasındaki 118 yıl gibi uzun bir zaman aralığına tesâdüf etmektedir. Dolayısıyla depremin şehrin hem fizikî hem de sosyal yapısında meydana getirdiği tahribat ve buna bağlı olarak bu tahribatın tamir ve tedavisinin uzun bir zaman alacağı göz önünde bulundurulduğunda, şehirdeki bütün müesseseler açısından en istikrârlı bir dönem olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

1690-1730 Yılları Arasında Erzincan'daki Câmi ve Mescidler

Bu tarihler arasındaki câmi ve mescidlerin listesini vermeden önce karşılaştırmada gözönünde bulundurulması bakımından Tahrir Defterlerine göre 16. yüzyılda Erzincan şehir merkezinde 3 câmi ve 2 mescid bulunduğunu hazırlatalım⁶.

Câmiler:⁷

1. Güllâbî Bey Câmi (Câmi-i Kebir veya Ulu Câmi): Câmi-i Kebir Mahallesinde

2. Halilullah Câmii: Debbağlar Mahallesinde

3. Mustafa Çavuş Câmii:

4. Müfti (Hacı) Seyyid İsmail Efendi Câmii: Şeyhi Çelebi Mahallesinde

5. Kurşunlu Câmii:

6. (Seyyid) Ömer Efendi Câmii: Gerek Gerek (Gür Barak şeklinde de söylenip yazılmaktadır) Mahallesinde

7. Hacı Veli Câmii: Gerek Gerek Mahallesinde

8. Mu'dî Câmii:

9. Sultan Süleyman Câmii: Erzincan Kalesi içinde

10. Eski Şehr-i İslâmiye Mahallesi Câmii: Aynı adla anılan mahallede.

6. İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990, s.149.

7. Mahallesi şimdilik tesbit edilebilenlerin mahallelerinin adı verilmiştir. Tesbit edilmeyenlerin karşısına "... " konulmuştur.

11. Hacı Ahmed Câmii: Hoca Beg Mahallesinde.
12. Hızır Ahmed Câmii:...
13. Hacı Murad Câmii: Gerek Gerek Mahallesinde
14. Abdulkerim Câmii: Gerek Gerek Mahallesinde
15. Abdullah Efendi Câmii: Kılağuzlu Mahallesi
16. Hüseyin Çelebi Câmii: Gerek Gerek Mahallesinde
17. Abdi Efendi Câmii:...
18. Hacıvad Câmii: Gerek Gerek Mahallesinde
19. Kürd Hacı Câmii:
20. Kadızâde Câmii: Şeyhi Çelebi Mahallesinde
21. Zindan Mahallesi Câmii: Aynı adla anılan mahallede
22. Meydan mahallesi Câmii: Aynı adla anılan mahallede

Mescidler

1. Hisar içi Mescidi: Kale içinde (derûn-ı kal'ada)
2. Halil Efendi Mescidi: Çukur Mahallede
3. Taşçı Mescidi: Câmî-i Kebir Mahallesinde
4. Emir Ali Mescidi: Cemaleddin Mahallesinde
5. Mustafa Çavuş Mescidi: Câmî-i Kebir Mahallesinde
6. Me'zûne Hatun Mescidi: Şeyhi Çelebi Mahallesinde
7. Cuma Mahallesi Mescidi (Ali Ağa Mescidi): Aynı adla anılan Mahallede
8. İvaz Beg Mescidi: Şeyhi Çelebi Mahallesinde
9. Çeribaşı Mescidi: Debbağlar Mahallesinde.
10. Mevlid-hân Mescidi: Şeyhi Çelebi Mahallesinde

11. Gendünciyân Mescidi: Câmi-i Kebir Mahallesinde
12. Aceb-Şîr Kadı Mescidi:...
13. (Hacı) Himmet Ağa Mescidi: Cemaleddin Mahallesinde
14. Evram (?) Mahallesi Mescidi:
15. Arslan Beg Mescidi: Gerek Gerek Mahallesinde
16. (Merhum) Ali Ağa Mescidi: Câmi-i Kebir Mahallesi'nde
17. Tahir Ali Mescidi:
18. İbrahim Ağa Mescidi: Çukur Mahallede
19. Hacı Mustafa Mescidi Samran (?) Mahallesinde
20. Hisar Mescidi:
21. Reis Ali Mescidi:...
22. Dişçi Ali Mescidi:...
23. Minlâ (Molla) Güzel Mescidi: Debbağlar Mahallesinde
24. Cemaleddin Mahallesi Mescidi
25. Gevher Hatun Mescidi:...
26. Hacı Mesih Mescidi: Eski Şehr-i İslâmiye Mahallesinde
27. Hacı Ahmed Mescidi: Hodik (?) Mahallesinde
28. Ali Beşe Mescidi: Çukur Mahallede
29. Defterdâr Ahmed Mescidi: Sarachane yakınlarında
30. Hüseyin Efendi Mescidi: Çukur Mahallede
31. Seyyid Ali Mescidi: Cemaleddin Mahallesinde

Elbetteki 18. yüzyılda Erzincan şehrindeki câmi ve mescidlerin kat'i sayısı bu verilenlerden ibaret değildir. Daha başka kaynaklardan çıkarılarak bunlara ilâve yapmak mümkündür. Ancak zikredi-

lenlerden de bir takım sonuçlar çıkarmak kâbilidir. Bilindiği gibi bir İslâm şehri eğer kale şehri değilse genellikle büyük bir câmiyi merkez alarak genişlemektedir. Ayrıca şehrin temel birimleri olan mahalleler de yine bir câmi veya mescid etrafında teşekkül etmektedir⁸. Buna göre câmi veya mescidler maddî varlıkları yanında, üstlendikleri çok çeşitli fonksiyonlarıyla da şehrin en temel müesseselerinden biridir⁹.

Müslüman, Cemiyeti ile iç içe yaşayan bir kişidir. Câmi, müslümanların vakit namazlarında ve daha kalabalık olarak Cuma ve bayram namazlarında bir araya geldikleri mekânlardır. Dolayısıyla câmi ve mescidler müslümanların en kolay, en samimi bağlarla bağlanabildikleri ve kendi aralarında manevi bir köprü kurdukları mahallerdir¹⁰. Bu haliyle câmi ve çevresi yalnızca bir ibâdethane olmaktan çıkarak çok çeşitli vazifeler üstlenen bir sosyal müessese hüviyetini kazanmaktadır. Böyle müesseselerin teşekkülü ve bunların sayısı şehirlerdeki nüfusun nisbetini ve buna bağlı olarak oradaki her türlü ticarî, ziraî vesair faaliyetin söz konusu olduğu iktisadî ve sosyo-kültürel yapının genişliğini ortaya koymaktadır.

Arkeolojinin bile belki yetersiz kalacağı ve bugün ancak arşiv belgelerinde veya ender sayıdaki müşâhidlerin zihinlerinde birer hatıra olarak yaşayan Eski Erzincanlar (!)'daki câmi, mescid ve diğer eserlerin, -çoğunluğunu arşiv belgelerinden olmak üzere diğer kaynaklardan da istifâde ederek- tesbit ve tanıtılması, bir bakıma yok olan tarihi ve şehri yeniden ihyâ etmek demek olacaktır.

8. Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul, 1982, C.1, s.228.

9. Camilerin hem fizikî varlıkları hem de üstlendikleri vazifeleri hakkında daha taferruatlı bilgi almak için bakınız: *Camii*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.7, s.46-92; *Mescid*, İslâm Ansiklopedisi, C.8, s.1-118.

10. Mehmet Şeker, *İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara, 1991, s.99.